

SHAXS KASBIY SHAKLLANISHIDA TEMPERAMENTNING O'RNI VA AHAMIYATI

Ajiniyoz nomidagi Nukus Davlat Pedagogika Instituti Pedagogika fakulteti talabalari

Munisa Ibaydayeva
Sherzamin Babaniyazov
Jolmirza Duysenbayev
Madina Matkarimova

Biz shaxsning kasbiy shakllanishida o'zaro aloqadorlik masalasini tadqiq etar ekanmiz, izlanishlar bugungi kunda o'zining keskin pallasiga kirganligini e'tirof etishimiz kerak. Chunki ko'pgina tadqiqotlar mavjudki, ularda kasb tanlash, kasbga yo'naltirish, kasbiy kamolot, kasbiy faoliyatni boshqarish va kasbiy kamolotning boshqa masalalari tadqiq etiladi. Ilmiy manbalarning tahlili shundan dalolat beradiki, kasb tanlash, kasbga yo'naltirish, kasbiy o'zlikni anglash va aniqlashga taalluqli umummetodologik va nazariy muammolar borasida qator izlanishlar olib borilgan, bular: L.A.Aza, G.M.Belokrilova, A.E.Golomshtok, V.I. Jukovskaya, E.A. Klimov, M.X. Titma, P.A. Shavir, M.G. Davletshin, N.Sh. Shodiyev, B.R. Qodirov, E. G'G'oziyev va boshqalar. Qator tadqiqotlar kasb tanlash, kasbiy faoliyatga yaroqlilik va shaxsning kasbiy o'zligini anglashi masalalari, kasbiy faoliyatning psixologik talablari va individ faoliyatining psixofiziologik asoslari, kasbiy qiziqishlarning shakllanishini o'rganishga bag'ishlangan. Bu yo'nalishlarda M.X. Titma, E.A. Klimov, V.G. Maksimov, A.P. Chernyavchikaya, E.A. Golomshtok, K.M. Gurievich, N.D. Levitov va boshqalarning olib borgan tadqiqot ishlarini misol qilib keltirish mumkin. Kasbiy o'zlikni aniqlash borasidagi izlanishlarning tahlilidan kasbiy faoliyatning har bir bosqichiga tizim sifatida qarash kerak, degan xulosani chiqarish mumkin. T.M. Buyakas, N.D. Levitov, O.N. Rodinalar o'z tadqiqotlarida kasbiy kamolotning bosqichlaridan biri hisoblangan kasbiy maslahatga alohida e'tibor qaratib, uni shaxsning ma'lum kasbiy faoliyatga moslashuvi jarayonida yo'naltiruvchi sifatida baholaydilar hamda faoliyat samaradorligini shaxsning qobiliyatlariga bog'lab tushuntiradilar. O'spirinlarning kasbiy o'zlikni anglashi borasidagi holatlari tahlil qilinganda, ularning kasblar to'g'risidagi tushunchalarida sayozlik mavjudligi ko'zga tashlandi. Bundan tashqari, kasbiy o'zligini anglash bilan ma'lum kasbni tanlash jarayoni o'rtasida ta'lim-tarbiya muhiti va atrof-dagilarning ta'siri omillarini nazardan chetda tutmasligimiz lozim bo'ladi. Mazkur o'zaro ta'sir jarayonlaridagi dialektik bog'liqlikning o'ziyoq ushbu masalaning naqadar murakkabligidan dalolat beradi. Masalan, birgina kasbiy maslahatni tashkil etishning o'zining bir qator bosqichlari mavjud:

a) kasbiy ma'lumot bosqichida shaxs o'zi uchun mehnatni tashkil etish, ishga qabul qilish talablari, turli kasblarni egallashi, ularni tayyorlash bosqichlari va ta'lim olish muddati, mehnat haqi va kasbning istiqboli xususida ma'lumotlar oladi.

b) diagnostik bosqichda shaxsning o'z tanlagan kasbiga nisbatan qiziqishlari, layoqati, qobiliyati va maqsadlarining mosligi o'rganiladi;

v) shakllantiruvchi bosqichda kasb tanlagan o'quvchi yoki shaxsga rahbarlik qilinadi, kasb tanlashdagi og'ishlarning oldi olinadi va tuzatishlar kiritiladi;

g) tibbiy jihatdan salomatligining kasbga mos kelishini aniqlash va psixologik bosqichda shaxs sifatlarining o'z tanlagan kasbiga muvofiqligi masalalari muhokama qilinadi

.O'spirinlarning bilim olishi, mehnat faoliyati, muomala madaniyati, kasb tanlashi uchun fazo va vaqtni idrok qilishning katta ahamiyati bor. Har qanday kasb – hunar, ixtisos va mutaxassislik uchun ish sur'ati, vaqt, ish qurollari, vositalarining fazoda qanday joylashganligini aniq bilish talab qilinadi. Shaxsan kasbga yo'llashda uning olamni idrok qilish imkoniyatidan iborat fazilati va kuzatuvchanligi alohida rol o'ynaydi. Ba'zi bировlar moddiy narsalarga nisbatan kuzatuvchan bo'lsa, boshqalar psixologik jihatdan kuzatuvchandir. Shaxsning atrof muhitdagi narsa va hodisalar haqida chuqur fikr yurita bilishi uning idroklilik darajasiga bog'liq bo'lib, bu fazilat kasb tanlashda juda asqotadi. Biror kishi, narsa yoki hodisa haqidagi taassurotni esda saqlab, eslab qolish va keyinchalik esga tushirish, reproduktiv va produktiv holatni aks ettirish qobiliyati – xotira deb ataladi. Xotiraning hayot, faoliyat, muomala va xulq – atvor jarayonlarini aks ettirish qobiliyati muhim hislatdir. Xarakat xotirasi (harakatni eslab qolish, esga tushirish, esda saqlash, tanish, eslash, takrorlash), emotsional xotira (his – tuyg'ular bilan aloqador emotsional kechinmalarning voqelik bilan uyg'unligi), tasavvur xotirasi (buyumlarning ko'rinishi, shakli, qiyofasini eslab qolish va esga tushirish), so'z – mantiq xotirasi (so'zlar va nutq bilan uzviy bog'liq bo'lgan fikrlarni eslab qolish hamda esga tushirish) va boshqalar farq qilinadi. Bundan tashqari, xotira faoliyatning maqsadiga qarab ixtiyoriy va ixtiyorsiz eslab qolish va esda saqlash, muddatiga qarab – qisqa muddatli, uzoq muddatli, operativ va boshqa xotira degan turlarga ham ajratiladi. Xotira o'z navbatida ko'rgazmali, obrazli, so'z – mantiq, abstrakt, harakatli va oraliq tiplarga ham ajratilib o'rganiladi. Yoshlarni kasbga yo'llashda ularning xotirasidagi shaxsiy farqlarni hisobga olish maqsadga muvofiq. O'quv materiallarining turli tumanligi xotirani o'tkirlashtirish, rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratadi. Chunki, kasb-hunarning xilma – xilligi xotiraning o'tkirligini talab qiladi. Xotiraning hamma turlari, o'ziga xos jihatlari kasb – hunar, ixtisos, mutaxassislik tanlashda, turli – tuman kasblar to'g'risidagi ma'lumot axborotlarni o'zlashtirish, eslab qolish va keyinchalik esga tushirishda juda muhim rol o'ynaydi. Biroq, ixtisosni egallash uchun xotiraning yuqorida ta'riflab berilgan turlaridan birortasi albatta kerak bo'lib qoladi. Bu esa, o'z navbatida ishning samarali bajarilishini ta'minlaydi. Aqliy mehnat bilan shug'ullanuvchilarning xotirasi ayniqsa o'tkir bo'lishi lozim. Tafakkur voqelikning miyada bevosita zuhur etilgan mavhum va umumlashtirilgan in'ikosi bo'lib, insonning olam haqidagi bilimining asosiy manbai bo'lgan sezgilari, idroki va tasavvurlari hamda amaliy faoliyati bilan bog'liqdir. Tafakkur shaxsni bilimlar tizimi bilan qurollantiradi, qudratli tabiat kuchlarini o'ziga bo'ysundirish uchun imkon tug'diradi. Barcha bilimlar fikr yuritish yo'li bilan o'zlashtiriladi. Bilimlarni anglash natijasida tushunchalar, mulohazalar va xulosalar kelib chiqadi. Inson fikrlash, mulohaza yuritish, ijodiy izlanish natijasida muammolar va muammoli vaziyatlar hal qilinadi, yangilik yaratadi, ijod qiladi. Aqliy qobiliyat insonga xos yuksak fazilat bo'lib, muayyan operatsiyalar, xatti – harakatlar yordami bilan ro'yobga chiqadi. Inson mehnat faoliyatining barcha sohalarida o'zining aqliy qobiliyatidan samarali foydalanmogi lozim. O'spirinlarning fikr yuritish qobiliyatini aniqlovchi muhim mezonlardan biri muammoli vaziyatdir. Ta'lim jarayonida o'quvchilarni yoki talabalarni muammoli vaziyatni, topshiriqni yechishga o'rgatish ularning bu aqliy qobiliyatini rivojlantirishga katta yordam beradi. Buning

uchun talabalarga muammoli, jumboqli topshiriqni yechish bosqichlarini ta'riflab berish joiz. Bunda qo'yiladigan muammoning mohiyati tushuntiriladi, uni yechish usullari, vositalari qidiriladi, tanlangan usul hamda vositalardan foydalanib muammo yechiladi, uning to'g'ri yechilganligi tekshiriladi. Ta'lim oldiga qo'yilgan maqsadga erishish uchun bir element ortiqcha berilgan yoki biror sharti yetishmaydigan, yo bo'lmasa o'zaro mantiqan bog'lanmagan topshiriq hamda masalalardan muammo sifatida foydalanilsa juda qimmatli natija olinadi. Qo'yilgan muammoning kasb – hunarga aloqador bo'lgani ma'qul. Muammoni hal qilishda tafakkurning mustaqilligi, ixchamligi, tezligi, mantiqiyligi, izchilligi, o'tkirligi, teranligi, mahsuldorligi juda katta ahamiyatga ega. Xullas, tafakkurning hozirgacha foydalanilayotgan imkoniyatlarini zudlik bilan ishga solish kasb tanlash samarasini oshirish ishiga xizmat qilishga ishonchimiz komil. Hayolot (fantaziya) ob'yektiv voqelikni inson ongidagi o'ziga xos in'ikosi, real yoki noreal hodisalar haqidagi o'y, fikr, farazga asoslangan tasavvurlar majmuasidir. Bironta, xatto eng chalkash faraziy tasavvur ham shaxs aqlning faqat sub'yektiv mahsuli hisoblanmaydi, oqibat natijada bu tasavvurda ob'yektiv voqelik aks ettirilgan bo'ladi. Shunga ko'ra inson faoliyatining qanday turi uchun, shu jumladan olimning faraz yaratishi, voqelikni bashorat qilish, hodisalarning sabablarini taxmin etish uchun hayolot juda zarurdir. O'quvchi yoki talabaning faraziy tasavvuri yetarlicha rivojlanmagan bo'lsa, ta'lim jarayonida ko'zlangan maqsadga erisha olmaydi. Yangilik yaratishga intilgan har qanday shaxsni ijodiy farazsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Yangilik yaratish yo'llari faraz qilish jarayonida vujudga keladi. Inson, orzu, ezgu niyat qilmasdan, hayol surmasdan, o'ylamasdan yashay olmaydi. Ijodiy izlanish shaxsning psixologik tavsifi uchun katta ahamiyatga ega. Shaxsning hayol surish, faraz qilish, tasavvur etish qobiliyatiga qarab uning ma'naviy dunyosi to'g'risida muayyan darajada aniq fikrga kelish mumkin. Inson faraziy obrazlar, timsollar, tasvirlar tufayli tobora sezgir, mehribon, xushmuomala, saxiy bo'ladi. Shunday qilib, faol bilish jarayoni inson faoliyatining hamma turlarida bir tekis ishtirok etadi va aks ettirishning mukammal bilish imkoniyatini kafolatlaydi. Bilish jarayonining xususiyatlari, mexanizmlari va qonuniyatlariga tayanib ish tutgan shaxs kamroq xato qiladi. Bu omillar uning xatolariga nisbatan ongli munosabatda bo'lishiga, yo'l qo'ygan kamchiliklarni o'z vaqtida tuzatishga imkon yaratadi. Shaxsning xulq – atvori, temperamenti, salohiyati va boshqa hislatlari kasb tanlashda alohida ahamiyat kasb etadi. Temperament shaxsning ruhiy xususiyatlaridan biri bo'lib, alohida olingan inson shaxsida ruhiy jarayon va faoliyatning vujudga kelishi, o'tishi, kechishi va dinamikasini belgilab beradi. Lekin psixik faoliyat temperamentga emas, balki shaxsiy sabablarga va shaxsning ruhiy holatiga bog'liqdir. Xuddi shu boisdan inson, temperamentidan qat'i nazar, mas'uliyat hissini sezsa, o'z kasbida g'ayrat bilan ishlaydi, kasbini yoqtirmasa, aksincha, sustkashlik qiladi. Temperament inson psixik faoliyatining xususiyati bo'lib, fiziologik asosini, asab tizimining tiplari, oliy asab faoliyati qonuniyatlari tashkil etadi. Temperament to'rtta asosiy tipga ajratiladi: sangvinik (xushchaqchaq), flegmatik (bo'shang, og'ir), melanxolik (g'amgin), xolerik (qiziqqon). Temperament shaxsning bama'niligini; dunyoqarashi, nuqtai nazari, e'tiqodi, qiziqishlari va hokazolarni ko'rsatuvchi belgi emas. Hozirgi davrda temperament tiplarining psixologik ta'rifi senzitivlik, reaktivlik, aktivlik, ta'sirlanish tezligi, labillik, dinamiklik, reaktivlik bilan aktivlik munosabatlarning muvozanati, harakatning ravonligi, rigidlik (qotib qolganlik), ekstrovertlik va introvertlik kabi

xususiyatlariga asoslanib tuziladi. Psixologiya fanida temperamentning o'ttizdan ortiq (ba'zan qirqdan ko'proq) tipidan olingan. Amaliyotda esa asosan ekstrovert va introvert tiplari ko'proq qo'llaniladi.

Shaxsni kasbga yo'llash jarayonida temperamentning psixologik ta'rifi berilishi shart

.Sangvinik – juda faol, har bir narsaga ham qattiq kulaveradi, yolg'on dalillarga jahli chiqadi. Ob'yektlar, ma'ruzalar diqqatini tez jalb etadi. Imo – ishorani ko'p ishlatadi, chehrasiga qarab kayfiyatini anglash olish qiyin emas. Juda sezgir bo'lishiga qaramay kuchsiz ta'sir (qo'zg'atuvchilar)ni seza olmaydi, serg'ayrat, ishchan, toliqmas. Faollik bilan reaktivlik munosabati muvozanatda, intizomli, o'zini tiya biladi, boshqara oladi. Xatti – harakati jo'shqin, nutq sur'ati tez, yangilikni tez payqaydi, aql – idroki tiyrak, topqir, qiziqishlari, kayfiyati, intilishlari o'zgaruvchan. Ko'nikma va malakalarni tez egallaydi. Ko'ngli ochiq, dilkash, muloqotga (muomalaga) tez kirishadi. Hayoloti (fantaziyasi) yuksak darajada rivojlangan, tashqi ta'sirlarga hozirjavob.

Xolerik – sust sezitivlik xususiyatiga ega. juda faol va reaktiv. Ko'pincha reaktivligi faolligidan ustun keladi. Betoqat, serzarda, tinimsiz. Sangvinikka qaraganda silliqroq, ammo qotib qolgan. Qiziqishlari, intilishlari barqaror, xatti – harakatida qat'iylik mavjud. Biroq, diqqatini bir ob'yektga to'plashga qiynaladi. Nutq sur'ati tez.

Flegmatik – sezitivligi sust. His – tuyg'usi ham o'zgaruvchan, shunga ko'ra bunday shaxsni kuldirish, jahlini chiqarish, kayfiyatini buzish qiyin. Ko'ngilsiz hodisa, havf – xatar haqidagi xabarga xotirjamlik bilan munosabatda bo'ladi. Vazmin, kamharakat. Imo – ishoralari, mimikasi ko'zga yaqqol tashlanadi. Lekin, serg'ayrat, ishchan, faol, chidamli, matonatli. Nutq va harakat sur'ati sust. Farosati qiyiqroq. Diqqatni to'plashi sekin. Qotib qolgan (regid). Diqqatni ko'chirish qiyin. Intravertlashgan. Ichdan top. Yangilikni qabul qilishi qiyin. Tashqi taassurotlariga sustlik bilan javob beradi

.Melanxolik – sezitivligi yuksak. Sezgi chegarasi keng emas. Arazchan, xafaqon. Jimgina yig'laydi, kam kuladi. Sustkash. Tortinchoq, g'ayratsiz. Qat'iyligi va mustaqilligi kam. Tez toliqadi. Ortiqcha ishchan emas. Diqqati beqaror. His – tuyg'usi sust o'zgaradi. Qotib qolgan. Intravertlashgan.

Temperament tiplari xususiyatlarini faoliyat talablariga moslashtirish mumkin, buning uchun:

1. Kasb – hunarning talabalar temperamentiga mos keladigan turini tanlash kerak. Shaxsning psixik xususiyatlariga mos tushadigan kasbni tanlash, kasbiy saralash deb yuritiladi;
2. Talabalarning individual xususiyatlarini hisobga olish lozim.
3. Temperamentga xos kamchiliklarini (illatlarini) bartaraf etish kerak. Demak, shaxsni qaytadan shakllantirish yo'li bilan temperamentni faoliyat talablariga qisman moslash mumkin;
4. Individual uslubni shakllantirish zarur. Talabani faoliyatga ongli, faol va ijodiy munosabatda bo'lishi buning uchun eng zarur shartdir. Shaxsning xulq – atvor xususiyatlari uni faoliyatiga undovchi asosiy omil hisoblanadi. Psixologiya fani shaxsning fe'l – atvori xususiyatlarini to'rt guruhga ajratib o'rganadi:

1. Jamoa va alohida shaxsga nisbatan munosabatlarini ifodalovchi fazilatlar: yaxshilik, mehribonlik, talabchanlik, faxrlanish.

2. Mehnatga nisbatan munosabatni bildiruvchi xususiyatlari: mehnatsevarlik, yalqovlik, vijdonlilik, mas'uliyatlilik.

3. Narsalarga nisbatan munosabatni anglatuvchi sifatlar: ozodalik, sarishtalik, avaylash.

4. O'z – o'ziga nisbatan munosabatni ifodalovchi xususiyatlar: izzat nafslilik, kerilishlik, dimog'dorlik, kamtarinlik.

Xulq atvor xususiyatlarning shakllanishida o'qish va mehnat faoliyati yetakchi rol o'ynaydi, chunki o'qish va mehnat jarayonida qo'llaniladigan individual usullar xulq – atvorga ta'sir etib, uning ayrim xususiyatlarini keltirib chiqaradi. Ko'pgina xususiyatlar o'zgaga taqlid qilish natijasida ham paydo bo'ladi. Xulq atvorga janjalli (nizoli) vaziyatlar ham ta'sir ko'rsatadi. Inson umrining oxirigacha o'z xatti – harakatlarini boshqarib, xulq atvorini o'zi baqarorlashtirgan bo'lsa, kasb – hunar tanlashga shunchalik oqilona va qat'iyatlilik bilan yondashiladi. Talabalar va o'quvchilar qobiliyati, layoqati ta'lim jarayonida va mehnat faoliyatida tobora rivojlanadi. Qobiliyat taraqqiyotining yuksak bosqichiga talant, iste'dod deyiladi. Iste'dod murakkab ishni (faoliyat) muvaffaqiyatli, mustaqil va mohirona bajarishga (amalga oshirishga) imkon beradigan qobiliyatlar tizimidir (biologik shartlangan hislatlardan bittasidir). O'spirinlarning qanchalik iste'dodli ekanligini aniqlash uchun ushbu xususiyatlarga e'tibor berish lozim:

1. Shaxsning ziyrakligi, jiddiy sinovga shayligi, tayyorligi;

2. Shaxsning mehnatga moyilligi, unga extiyoj sezishi;

3. Mantiqiy fikr yuritish tezligi, izchanligi, samaradorligi, tashabbuskorligi.

Shaxsiy xususiyatlar va qobiliyatlar tug'ma bo'lmaydi (tabiiy alomatlar, moyilligi mavjuddir), balki ijtimoiy, shaxsiy hayot va faoliyat jarayonida muayyan omillar, manbalar ta'siri ostida tarkib topadi. Lekin layoqatlilik qobiliyatining tabiiy zamini ekanligi shubhasizdir. U qobiliyat taraqqiyotining dastlabki tabiiy sharti sifatida namoyon bo'ladi. Unda miya tuzilishi, sezgi a'zolari va harakatlarining morfologik hamda funksional xususiyatlari layoqatga nisbatan beriladi. Yoshlarni kasbga yo'llashda ularni his – tuyg'ulari va irodalarini hisobga olishning ham ahamiyati qiymatli, chunki talabalarning (o'quvchilarning) his – tuyg'usi, kayfiyati, stress va ob'yektiv holatlari o'rganilmasa va e'tiborga olinmasa, ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmaydi. Buning uchun iste'dodli yoshlarni tanlash, ularni individual o'qitish, zarur shart – sharoitlar yaratish, reyting va modul tizimlari asosida ularga saboq berish ta'limning davlat standartlari talabiga javob beradigan, komil insonlikka intiluvchi shaxslarni kamol toptirish kafolatidir.

Shunday qilib, kasbga yo'llash jarayonida shaxsning individual – tipologik xususiyatlari va his – tuyg'ularini, layoqat, iste'dodni hisobga olish, shuningdek, yoshlarni fan asoslari va psixologik bilimlar bilan qurollantirish ularning kasb – hunar, ixtisoslik, mutaxassislik oldiga qo'yiladigan psixografik, professiogrammalik talablarga moslashishga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1.N.A. ARIPOVA, L.A. XOLMAMATOVA, N.B. QURBONOVA KASBIY PSIXOLOGIYA

Toshkent-2018